

મધ્યકાલીન કવિઓને સમજવાનો-સમજાવવાનો એક આધુનિક કવિનો સ્તુત્ય પ્રયાસ

- ડૉ. રાઘવ ભરવાડ

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં મુખ્યત્વે પ્રેમ-ભક્તિની કવિતા, જ્ઞાનની કવિતા અને કથનાત્મક કવિતા વિશેષ જોવા મળે છે. જોકે ‘મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય એ અનેક કવિઓનો સહિયારો સર્જન-પુરુષાર્થ છે.’ એમાં પ્રેમ-ભક્તિના કવિ તરીકે નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, ભાલણ, વિશ્વનાથ જાની, દયારામ; જ્ઞાનમાર્ગી કવિ તરીકે નરહરિ, અખો અને કથાનાત્મક કવિઓમાં નાકર, પ્રેમાનંદ, શામળ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. એટલું જ નહીં, મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં હિન્દુ કવિઓ પણ છે, ને મુસ્લિમ (રાજે) કવિ પણ છે. સાથોસાથ જૈન કવિઓ (લાવણ્યસમય, સમયસુંદર, યશોવિજયજી)નું પ્રદાન પણ ન ભૂલી શકાય. વળી, કબીરપરંપરાના કવિ (દાસી જીવણ) પણ છે ને સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના કવિ (બ્રહ્માનંદ સ્વામી)એ પણ પોતાની આગવી છાપ છોડી છે. તો ગિરધરનું ‘રામાયણ’ અને વ્યાસ વલ્લભનું ‘મહાભારત’ પણ ઘણી પ્રસિદ્ધિ મેળવે છે. જોકે, બ્રહ્માનંદ સ્વામી ભલે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના હોય કે રાજે મુસ્લિમ કવિ હોય, પણ મધ્યકાલીન પ્રેમલક્ષણા ભક્તિની કાવ્યપરંપરામાં એમનું નામ માનપૂર્વક લેવાય છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા ૨૦૨૦ માં પ્રગટ થયેલ ‘મધ્યકાલીન કવિઓ’ (રાજેશ પંડ્યા) પુસ્તકમાં કુલ પૃષ્ઠ છે ૧૮૨, અને તેની કિંમત છે રૂપિયા ૨૪૦. રાજેશ પંડ્યાએ ‘શ્રી ચીમનલાલ ત્રિવેદી પ્રેરિત મધ્યકાલીન પ્રકાશનશ્રેણી’ અંતર્ગત અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આમંત્રણથી આ પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે. પુસ્તકમાં કુલ ૧૮ મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિઓ વિષયક લેખ પ્રાપ્ત થાય છે. આ લેખ લખવાનું કારણ જણાવતાં તેઓ નોંધે છે, “આ કવિઓના લેખ લખવાનું નિમિત્ત છે કવિ અને કેન્દ્રનિયામક વસંત જોષી. એમણે આકાશવાણી, વડોદરા માટે મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિઓની શ્રેણી લખવા નિમંત્રણ આપ્યું. એથી છ મહિનામાં તેર કવિઓની લેખમાળા લખી, રેડિયો લેખનની લાક્ષણિકતા જાળવી. સાહિત્યિક અભ્યાસને બહોળા શ્રોતાસમૂહ સુધી પહોંચાડવાની એ પ્રક્રિયા મહેદાર રહી.” અન્ય પાંચ લેખ અને એની શૈલી વિશે પણ તેઓ સ્પષ્ટતા કરે છે, કે “આ પુસ્તકના પાંચેક લેખ, ખાસ પુસ્તક નિમિત્તે લખ્યા છે એટલે તેમાં થોડો પ્રસ્તાર ને થોડોક શૈલીભેદ કળાશે. વળી કેટલાક કવિઓ વિશેનાં લખાણ ટુંકાવ્યાં છે, એ ય ઉપરોક્ત હેતુ માટે.”

રાજેશ પંડ્યા મૂળે છે તો કવિજીવ. તેઓ પોતે જ કબૂલે છે કે એમને જેટલું સાહિત્યસર્જન ગમે એટલું સાહિત્ય વિવેચન ગમતું નથી. પરંતુ આ પુસ્તકમાંથી પસાર થઈએ તો પ્રતીતિ થશે કે મધ્યકાલીન કવિઓની કૃતિઓ/કવિતાઓ વિશે એમની જેવી ઊંડી સમજ, એવી પરિપક્વતા ઘણા ઓછા વિદ્વાન વિવેચકોમાં હોય છે. આમેય એક કવિ જ અન્ય કવિને વધુ સારી રીતે સમજી શકેને. તો ચાલો એક આધુનિક કવિએ મધ્યકાલીન કવિઓ વિશે આપેલી રસપ્રદ માહિતી માણીએ.

પુસ્તકમાં સૌથી પહેલાં આદિકવિ નરસિંહ મહેતાને આપણી સામે રજૂ કર્યાં છે. ‘જેમ પ્રભાતથી દિવસનો આરંભ થાય, તેમ પ્રભાતિયાંથી ગુજરાતી ભક્તિ કવિતાનો આરંભ થાય છે.’ ને રાજેશ પંડ્યા પણ નરસિંહ મહેતાના ‘હે... એ.../જાગને તું જાદવા! કૃષ્ણ ગોવાળિયા! તુજ વિના ઘેનમાં કોણ જાશે’

પ્રભાતિયાથી એમનો પરિચય આરંભે છે. નરસિંહ મહેતાની કવિતામાં તેઓ ‘હળવા પમરાટથી મધમધ મધમધાટ સુધીનાં, પ્રેમમય ભક્તિનાં, વિવિધ સૌગન્ધિકરૂપો’ નિહાળે છે. એટલું જ નહીં, નરસિંહ મહેતાનાં સર્જનને તેઓ બગીચા સાથે સરખાવે છે. બગીચામાં જેમ ભાતભાતનાં, રંગબેરંગી, સુગંધિત ફૂલો હોય છે, તેમ મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિતાની ફૂલવાડીમાં નરસિંહ મહેતાએ બાળલીલાનાં પદ, શૃંગારનાં પદ, ભક્તિ ને જ્ઞાનનાં પદ એમ વિધવિધ રંગોના રૂપ, ને વિધવિધ ભાવોના લય જેવાં કેં કેં ફૂલ ખીલવ્યાં છે. કૃષ્ણની બાળહઠને આલેખતાં ‘નંદનું આંગણું, પરમ રળિયામણું, સદા સોહામણું કૃષ્ણે કીધું...’ પદમાં કૃષ્ણ અન્ય બાળકો કરતાં કેવી રીતે જૂદી અને પૂરી ન કરી શકાય એવી હઠ લે છે તથા જશોદા માતા પણ સરસ મજાની યુક્તિથી (‘વાડકામાં પાણી ઘાલી ચાંદલિયો દાખ્યો / નરસૈયાનો સ્વામી શામળિયો રડતો રે રાખ્યો’) કૃષ્ણને રાજી કરે છે, એ તેમણે બતાવ્યું છે. તો ‘જશોદા તારા કાનુડાને સાદ કરીને વાર રે...’માં કિશોર કૃષ્ણની ફરિયાદ કરતી ગોપીઓ અંતે ખોટી પડે છે એ પણ તેમણે બતાવ્યું છે. કૃષ્ણે જમુનાજળમાં રહેતા કાલિનાગને નાથ્યો એ પરાક્રમપ્રસંગને નિરૂપતું ‘નાગદમણ’નું પદ નરસિંહના બાળલીલાનાં બધા પદોમાં એમને સૌથી વધુ આકર્ષે છે. આ પદની દૃશ્યસંરચના અને અર્થસંરચના કેવી આકર્ષક છે એ તેઓ કોઈ પણ અતિશયોક્તિ વિના, છતાં રસસભરતાથી સ્પષ્ટ કરે છે. પદની દૃશ્યસંરચના કેવી છે, જૂઓ “અરધા પદ સુધી નાગણો અને કૃષ્ણનો ચોટદાર સંવાદ ચાલે છે. ચારેબાજુ નાગણો અને વચ્ચે કૃષ્ણ હોય, દરેક નાગણ જે જે પૂછે, કૃષ્ણ એની સામે ફરી તે તે જવાબ આપે આ રીતે સંવાદ થયો હોય એવી કલ્પના કરીએ તો એ અદ્ભુત નાટ્યાત્મક કે ક્રિયાત્મક લાગે. વળી, આ સંવાદ જમીન પર નહીં, જળભીતર થાય છે એમ વિચારતા એનો દૃશ્યાત્મક પ્રભાવ પણ જાણી શકાય.” એટલું જ નહીં, ‘આ માત્ર કૃષ્ણપરાક્રમનું પદ ન રહેતા, નાગણો માટે કૃષ્ણની ઈશ્વરી ઓળખાણનું, અર્થાત્ ઈશ્વરસાક્ષાત્કારનું પદ પણ બને છે’ એ સાધાર બતાવ્યું છે. તો શૃંગારના પદોમાં રહેલી ગોપીકૃષ્ણની પ્રેમભક્તિ અને ભક્તિ-જ્ઞાનનાં પદોમાં પ્રેમશૃંગારનાં ગીતો કરતાં નોખું પરિમાણ ધરાવતી નરસિંહની સર્જકતાને કારણે એમની કવિતા કેવી રીતે સોળે કળાએ ખીલી છે એ પણ જોઈ શકાય છે.

નરસિંહ મહેતા પછીના આપણાં બીજા મહત્ત્વના અને નરસિંહ જેવા જ ‘વિદ્રોહી’ કવયિત્રી એટલે મીરાંબાઈ. આ વિદ્રોહી મીરાંબાઈનું કાવ્યજગત પણ અનોખું છે. રાજેશ પંડ્યા એમના બે કાવ્યો અને કેટલાંક લોકપ્રિય પદો તથા રાજસ્થાની ગીત અને વ્રજ-હિન્દીમાં લખાયેલાં પદોના વિહંગાવલોકન દ્વારા જ એમનાં ભાવવિશ્વમાં ઢસડી જાય છે. એ બે કાવ્યો એટલે; એક. ‘મુખડાની માયા લાગી રે, મોહન પ્યારા...’ અને બે. ‘પ્રેમની પ્રેમની પ્રેમની રે’ એમાં પ્રથમ રચનામાં કવિતાની ભાષામાં રહેલી પ્રાદેશિક મીઠાસ અને અર્થગ્રહણતાનો પરિચય કરાવે છે. તો બીજી રચનામાં ‘પ્રેમની પ્રથમ ક્ષણથી પરિણય સુધીનો કાવ્યવિકાસ’ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય છે એ સ્પષ્ટ કરે છે. આ બન્ને પદોને ધ્યાનમાં રાખી મીરાંબાઈની કવિતાની વિશેષતાઓને કંઈક આ રીતે તેઓ રજૂ કરે છે, “સહજતા અને સરળતા આ પદકવિતાનાં મુખ્ય લક્ષણો છે. આવી સહજ સરળતા ને સરળ સહજતાને લીધે મીરાંની કવિતા સામાન્ય સહૃદયને પણ સ્પર્શી જાય છે. મીરાંનાં પદની બીજી વિશેષતા તે સંક્ષિપ્તતા છે. મીરાંનાં પદોમાં ખોટો પથરાટ નથી. ત્રણ, ચાર કે પાંચ પંક્તિમાં તો એનું કાવ્ય પૂરું થઈ જાય છે. છતાં તે ઓછું કે અધૂરું લાગતું નથી. સ્વયંસંપૂર્ણ લાગે છે. સમગ્ર રીતે કહીએ તો મીરાંનાં પદોની સાદગી અનન્ય છે. મીરાંનાં પદની પંક્તિએ પંક્તિ જેટલી સઘન છે એટલી કોમળ પણ છે”

‘નરસિંહ પછીના કવિઓમાં આગવું સ્થાન ધરાવનાર’ ભાલણ પાસેથી કૃષ્ણની પ્રેમલક્ષણાભક્તિની સાથે રામભક્તિનાં પદો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ મધ્યકાલીન ગુજરાતી પદ કવિતામાં, કૃષ્ણની પ્રેમલક્ષણાભક્તિનો જેટલો મહિમા થયો છે, તેટલો રામભક્તિનો નથી થયો એમ રાજેશ પંડ્યા નોંધે છે. પછી કેવી રીતે ‘રામબાલચરિત’નાં ચાલીસ પદો દ્વારા ભાલણ મધ્યકાલીન

ગુજરાતી કવિતામાં રામભક્તિનાં પદોની ખોટ પૂરી કરે છે એ તેઓ નોંધે છે. એમાં ‘ત્રીસેક પદ સુધી કવિ રામબાલલીલાના વિવિધ ભાવચિત્રો દોરે છે’ અને પછીના વિશ્વામિત્રના આગમનથી લઈને રામવિવાહ આરંભ સુધીના દસ પદોમાં ભાલણનું કવિકર્મ સ્પષ્ટ થાય છે. વળી, કૃષ્ણબાલલીલાની પદકવિતામાં ભાલણે દાખવેલી વિશેષ ઉલટ પણ તેઓ બતાવી આપે છે અને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિપદ નરસિંહ જેવા ન હોવા છતાં કોઈ કોઈ પદમાં તે નરસિંહને ય વટી જાય એવું શૃંગાર નિરૂપણ કરી જાણે છે એમ તેમનું માનવું છે. તો ભાલણ શા માટે આખ્યાનના પિતા તરીકે જાણીતા છે એની પણ સ્પષ્ટતા કરે છે, “ભાલણે જ કથનાત્મક પદમાલા ને સળંગબંધના આખ્યાન સાથે પહેલીવાર મુખબંધ ને ઢાળવાળા, પદથી કડવા તરફ ગતિ કરતાં આખ્યાનસ્વરૂપને ઘડ્યું; ખીલવ્યું; ને આટઆટલાં આખ્યાનો દ્વારા મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિતામાં સુદૃઢ કર્યું. એમના આ સ્વરૂપપ્રદાનને લીધે ભાલણ આખ્યાનના પિતા કહેવાય છે.” જોકે, ભાલણનું કોઈ આખ્યાન પ્રેમાનંદની રસકોટિએ પહોંચતું નથી એ પણ તેઓ સ્વીકારે છે. છતાં માત્ર ‘કાંદબરી’ને કારણે ભાલણની સાહિત્યસેવા સદાય અમૂલ્ય ગણાત એમ કહી તેઓ ભાલણનો મહિમા કરે છે.

આખ્યાનની સ્વરૂપસંરચના અને આખ્યાનની કથાસામગ્રી એ બંનેમાં વિશિષ્ટ પ્રદાન કરનાર નાકરને રાજેશ પંડ્યા ગુજરાતી આખ્યાનકવિતાના એક વિલક્ષણ સર્જક તરીકે ઓળખાવે છે. નાકરે કડવામાં વલણ કે ઊથલાની કડી દાખલ કરી, કડવાને ઘાટબદ્ધ કર્યું છે એનો મહિમા તો છે જ, પણ રાજેશ પંડ્યાને મતે ‘નાકરનો એથી ય વિશેષ મહિમા છે, આખ્યાનસામગ્રી સંબંધે.’ કારણ કે, નાકર મૂળ કૃતિનું અનુસરણ કરવાને બદલે નવસર્જન કરે છે, જે અન્ય આખ્યાનકવિઓ કરતાં એમને નોંખા પાડે છે. ને પોતાની ત્રિવિધ (૧. સ્વતંત્ર આખ્યાનકૃતિઓ, ૨. રામાયણ અને ૩. મહાભારતના પર્વો) આખ્યાનસૃષ્ટિ દ્વારા નાકર મધ્યકાલીન ગુજરાતી આખ્યાનની સમૃદ્ધિ વધારે છે એ પણ તેઓ સાધાર નોંધે છે. છતાં ૧૨૫ કડવાં અને પાંચેક હજાર પંક્તિઓનો વિસ્તાર ધરાવતા ‘રામાયણ’ અને મહાભારતની પર્વરચનાને તેઓ નાકરની સર્ગશક્તિનું ઉત્તમ પરિણામ ગણાવે છે. ‘રામાયણ’માં રહેલી વક્તા-શ્રોતા તરીકે પુત્ર અને માતાની નવીન આકર્ષક કથનપ્રયુક્તિ, રામાયણના કેટલાક કથાપ્રસંગોમાં કરેલા રસકીય ફેરફારો દ્વારા પ્રગટતી નાકરની કથાસંકલનશક્તિ, અને આકર્ષક ભાવસંવેદનનો તેઓ મહિમા કરે છે. ગુજરાતીમાં ઉતારેલ મહાભારતના નવ પર્વોમાં પણ નાકરની કવિકલ્પના અને આલેખનકુશળતાનો પરિચય આપણને થાય છે. છેલ્લે નાકરરચિત મહાભારતના પદ્યબંધ વિશે થોડીક વાત કરી નાકરને મન કવિતાનો મહિમા કેટલો મોટો છે, એ નાકરની જ પંક્તિ ‘જે કોઈ કવિતા ફૂડી કવે, તેનું પાપ એને શિર વસમે’ દ્વારા રાજેશ પંડ્યા સ્પષ્ટ કરે છે.

અખો જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યપ્રવાહમાં કવિતા લખનાર કવિ છે. આત્માનુભવમાં સ્થિર થયા પછી અખાએ કાવ્યસર્જન કર્યું છે, છતાં તે પોતાને કવિ ગણવાની ના પાડે છે. રાજેશ પંડ્યા આવા વિનમ્ર કવિનું કવિપણું અહીં સિદ્ધ કરી આપે છે. અખા પાસેથી ગુજરાતી ઉપરાંત હિન્દીમાં પણ કવિતાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. છતાં ‘છપ્પો એટલે અખો અને અખો એટલે છપ્પો’ એમ કશીય અતિશયોક્તિ વિના કહી શકાય છે. છપ્પાને કારણે જ સમાજસુધારક અખો આપણી સામે પ્રગટ થાય છે. અખાએ લગભગ સાતસો છપ્પા લખ્યાં છે, ને એમાં આત્મા, પરમાત્મા, પરબ્રહ્મ, જ્ઞાન વિષયક પોતાનું આત્મજ્ઞાન રજૂ કર્યું છે. એટલું જ નહીં, ‘તત્ત્વચિંતન, સંસારનિરીક્ષણ અને આત્મકથા’ આ ત્રણ અખાના છપ્પાને છપ્પા બનાવે છે એમ તેઓ બેજિઝક કહે છે. તો બેક વિલક્ષણ રચનાઓ દ્વારા પણ અખાનું પદસાહિત્ય અને ‘અનુભવબિંદુ’, ‘અખેગીતા’ આદિની ચર્ચામાં અખાની પરિપક્વ સર્જકતાના દર્શન કરાવ્યાં છે.

અખાના નજીકના પુરોગામી નરહરિ પણ જ્ઞાનમાર્ગી કવિ છે. એમનો પરિચય કરાવતા રાજેશ પંડ્યા નોંધે છે, કે “અખાએ ગુજરાતી કવિતાને જ્ઞાનશિખરે પહોંચાડી છે, જેનું આરોહણ નરહરિથી શરૂ

થયું. એક છે ચિદાકાશનો સૂર્યોદય તો બીજો છે અરુણોદય. અખાની કવિતાને આપણે જ્ઞાનસૂર્યનાં પ્રભાતકિરણો કહીએ તો નરહરિની કવિતા એ પ્રાગડનું ભળભાંખળું કહેવાય.” નરહરિની કૃતિઓને તેમણે ચાર વર્ગમાં વહેંચી છે : “૧. હરિલીલામૃત, ભક્તિમંજરી અને ગોપીઉદ્ભવસંવાદ, ૨. પ્રબોધમંજરી, જ્ઞાનગીતા અને હસ્તામલક, ૩. વાસિષ્ઠસારગીતા અને ભગવદ્ગીતા, અને ૪. કક્કો, જ્ઞાનમાસ, સંતનાં લક્ષણ, આનંદરાસ અને કેટલાંક કીર્તનપદ” એમાં ‘હરિલીલામૃત’, ‘ભક્તિમંજરી’, ‘ગોપીઉદ્ભવસંવાદ’ આદિમાં નરહરિ જેવા આત્મજ્ઞાનીને મન પણ સગુણભક્તિનો મોટો મહિમા છે એમ તેઓ જણાવે છે. તો નરહરિની ત્રણ જ્ઞાનમાર્ગી કૃતિઓ; એક. બ્રહ્મજ્ઞાન પામવા મનની શુદ્ધિ જરૂરી છે એમ પ્રતિપાદિત કરતી કૃતિ ‘પ્રબોધમંજરી’, બે. ૧૬ પદ અને ૧૭ કડવાંની અવાંતર યોજના ધરાવતી તથા વિવરણ-નિરૂપણ શૈલીવાળી ‘જ્ઞાનગીતા’, અને ત્રણ. નરહરિના પરિપક્વ જ્ઞાનવિચારનો પરિચય કરાવતી, ઉમા-મહેશ્વર પ્રશ્નોત્તરરૂપે રચાયેલી ‘હસ્તામલક’માં તેમની કવિપ્રતિભા કેવી ફૂલી-ફાલી છે એ નોંધ્યું છે. છેલ્લે જ્ઞાનકક્ષાની કેટલીક કડીઓમાં નરહરિ કેવી રીતે ‘શ’, ‘ષ’ અને ‘સ’ નો ઉચ્ચારભેદ અને અર્થભેદ શીખવાડે છે એ પણ સાધાર રજૂ કરે છે.

લાવણ્યસમય પંદરમી સદીના એક સમર્થ જૈન કવિ છે. એમની પાસેથી લગભગ ચાલીસેક કૃતિઓ મળે છે, પણ એમાં ૯ ખંડ અને ૧૩૫૬ કડીમાં રજૂ થયેલ ઐતિહાસિક કથાનક પર આધારિત દીર્ઘ ચરિત્રકાવ્ય ‘વિમલપ્રબંધ’ અને જૈનધર્મના બાવીસમાં તીર્થંકર શ્રી નેમિનાથપ્રભુનું જીવનચરિત્ર આલેખતું સાંપ્રદાયિક ચરિત્રાત્મક કાવ્ય ‘નેમિરંગારત્નાકરણંદ’ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ખૂબ જાણીતી બનેલી રચનાઓ છે. બંને રચનાઓના વિશેષો સાથે એમાં રહેલી ત્રૂટી બતાવવાનું પણ તેઓ ચૂક્યા નથી. ઉપરાંત સૂરજ અને દીવા વચ્ચેના વાદવિવાદનું ત્રીસ કડીમાં ‘સૂર્યદીપવાદ’માં કરેલું વર્ણન, સંવાદશૈલીમાં રચાયેલ ‘કરસંવાદ’, અને જૈનધર્મના ચોવીસેય તીર્થંકરની, માલિની છંદના એક-એક શ્લોકમાં વંદના કરતી ‘ચતુર્વિંશતિજિનસ્તવન’ જેવી રચનાઓનો પણ ટૂંકો પરિચય મળી રહે છે આ અધિકરણમાં.

સંસ્કૃત ભાષાના વિદ્વાન પંડિત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાના ઊંડા અભ્યાસી, ગુજરાતી, મારવાડી, સિંધી અને પંજાબી જેવી ભાષાઓના જાણકાર; સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અને ગુજરાતીમાં કાવ્યલેખન કરનાર સમયસુંદર વિલક્ષણ જૈન સાધુકવિ છે. એમની પાસેથી વીસ જેટલાં દીર્ઘ કથાનાત્મક રાસ પ્રાપ્ત થાય છે. એમાં ‘સીતારામચોપાઈ’ તથા ‘મૃગાવતીચરિત્રચોપાઈ રાસ’ની લાક્ષણિકતાઓ આપણી સામે રજૂ કરે છે. એમાં અનેક ફેરફારોને કારણે ‘સીતારામચોપાઈ’ રામાયણની જૈનપરંપરા પ્રમાણેનું વિશિષ્ટ રૂપાંતર બની રહે છે એટલું જ નહીં, મધ્યકાળની જૈન પરંપરામાં રામસીતા વિષયક થયેલી અનેક રચનાઓમાં સમયસુંદરકૃત ‘સીતારામચોપાઈ’ એના કથાનક અને કાવ્ય ગુણ બંને દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ છે એમ તેઓ જણાવે છે. ‘કામ પર શીલના વિજયની ધર્મબોધક કથા’ રજૂ કરતી ‘મૃગાવતીચરિત્રચોપાઈ’ ભારતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ઘણી મહત્ત્વની રાસકૃતિ છે. ઉપરાંત તેમની લઘુકૃતિઓનો પણ આછેરો પરિચયમાં મળી રહે છે.

રાજેશ પંડ્યાને મટે જૈન સાહિત્યના બીજા હેમચંદ્રાચાર્ય તરીકે ઓળખાતા યશોવિજયજી બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવે છે અને એમનું સાહિત્યલેખન પણ બહુભાષી છે. તેમણે એક નહીં પણ ત્રણ ત્રણ ચોવીસીની રચના કરી, તીર્થંકરોનાં ગુણસંકીર્તન માટેની પોતાની હૈયાઉલટનો પરિચય કરાવ્યો છે. એમાં રહેલું કાવ્યત્વ, પરંપરાગત ઉપાદાનોનો કરેલો વિનિયોગ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. એમના સ્તવનકાવ્યોમાં પણ ગાઢી હૃદયપ્રીતિ ને નિર્મળ ભક્તિના દર્શન થયાં વિના રહેતા નથી. તો દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય એ ત્રણેનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ સમજાવતી અને જૈનધર્મના દાર્શનિક સિદ્ધાંતોનું નિરૂપણ કરતી ‘દ્રવ્યગુણપર્યાયરાસ’ નામની વિશિષ્ટ કૃતિ તથા ઈશ્વરની વિરાટ યોજનામાં નાનાનું પણ કેવું

મહત્ત્વ હોય છે તેનું નિરૂપણ કરતી ‘સમુદ્રવહાણસંવાદ’ નામની રૂપકાત્મક કૃતિમાં રહેલા કાવ્યાત્મક અંશોને ઉઘાડી આપ્યાં છે. યશોવિજયજીની સૌથી મોટી અને કાવ્યગુણની દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ એવી ‘જંબૂસ્વામી રાસ’ નામની રચનાનો તેઓ વિગતે પરિચય કરાવે છે. પાંચ અધિકાર અને સાડત્રીસ ઢાળમાં વિસ્તારિત આ રચનાના મૂળ ‘વસુદેવ હિંડી’ અને તેને આધારે રચાયેલ હેમચંદ્રાચાર્યના ‘ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર’માં રહેલા છે એમ તેઓ નોંધે છે અને પછી કૃતિનું આકર્ષક કથાનક, કાવ્યમય વર્ણન, અને એ વર્ણનનાં એકાધિક આકર્ષણો દ્વારા યશોવિજયજીની સર્ગશક્તિનો પરિચય કરાવે છે. સાથોસાથ કૃતિમાં થયેલું નીતિબોધ અને ધર્મોપદેશનું સ્પષ્ટ આલેખન તથા સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ આ રાસકૃતિમાં રહેલી વિશેષતાઓ બતાવવાનું પણ તેઓ ચૂક્યા નથી : “યશોવિજયજીના આ જંબૂસ્વામી રાસ’ની સૌથી આગળ તરી આવતી વિશેષતા એ તેની ગેયતા છે. આ રાસના સાડત્રીસે ઢાળમાં કવિએ જુદી જુદી ગેયદેશીઓનો પ્રયોગ કર્યો છે. એક પણ દેશીનું પુનરાવર્તન થતું નથી. જે કવિની સાંગીતિક સૂઝને આભારી છે. છેક અપભ્રંશકાળથી ચાલી આવેલી ગેયદેશીઓનો સમૃદ્ધ વારસો આ કવિએ ઝીલ્યો છે ને આ ગુજરાતી રાસકૃતિમાં જાળવ્યો છે. ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં એનું ઘણું મહત્ત્વ છે. ‘જંબૂસ્વામી રાસ’ની બીજી નોંધપાત્ર વિશેષતા એ છે કે સ્વયં કવિના હસ્તાક્ષરમાં જ આ રાસકૃતિની પ્રત મળે છે. જે સત્તરમી સદીના ભાષાકીય અભ્યાસ માટે ખૂબ મહત્ત્વપૂર્ણ ઠરે છે. ‘જંબૂસ્વામી રાસ’ની હસ્તપ્રત કવિએ પોતે જ તૈયાર કરી હોઈ, પ્રમાણભૂતતાના પ્રશ્નોથી આ કૃતિ મુક્ત છે.”

વિશ્વનાથ જાનીનું વિષ્ણુદાસ કરતા ઓછું સર્જન હોવા છતાં તેમની સર્જકતા વિષ્ણુદાસ કરતાં ઘણી ચઢિયાતી છે, એટલું જ નહીં તેમની કવિતા પ્રેમાનંદની બરોબરી કરતી હોય એવી રાજેશ પંડ્યાને લાગે છે. તેમના મતે કૃષ્ણની, પ્રેમમાં ચાતુરી દર્શાવતી ચાલીસ પદની પદમાલા એટલે ‘ચતુરચાલીસી’, જેને પ્રણયચાતુરીની કાવ્યકૃતિ પણ ગણી શકાય. ‘ચતુરચાલીસી’ને તેઓ ગુજરાતી ‘ગીતગોવિંદ’ કહેવા લલચાય છે, જે ઉચિત છે. જોકે બંને રચનાઓનું કાવ્યકેન્દ્ર રાધાકૃષ્ણ હોવા છતાં ‘ચતુરચાલીસી’માં રાધાનું વિશેષ સ્થાન ગોપી લે છે એ સ્થાનાંતર ‘ચતુરચાલીસી’ને અસામાન્ય બનાવે છે એમ તેઓ પ્રતિપાદિત કરે છે. જ્યારે ‘શ્રીમદ્ ભાગવત’ના ઉદ્ભવસંદેશકથાપ્રસંગને આધારે રચાયેલ ‘પ્રેમપચીસી’ ઉદ્ભવસંદેશના બીજાં કાવ્યોથી કેવી રીતે જુદી પડે છે, ને પોતાની આગવી મુદ્રા ઘડે છે, એનો વિકાસક્રમ કેવો રસપ્રદ છે, એ પણ તેઓ સાધાર ચર્ચે છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં વિશ્વનાથની આ બંને કૃતિઓ કેટલી મહત્ત્વની છે, એ એમના (રાજેશ પંડ્યાના) જ શબ્દોમાં જૂઓ : “વિશ્વનાથ જાનીની ‘ચતુરચાલીસી’નું અનુસંધાન ‘પ્રેમપચીસી’માં આગળ વધે છે. ‘ચતુરચાલીસી’ જો કાવ્યકંચન છે, તો ‘પ્રેમપચીસી’ એ કાવ્ય-મણિ-પ્રકાશ છે. આ બંને કૃતિના સંયોગથી મધ્યકાલીન ગુજરાતી કૃષ્ણ કવિતામાં મણિકાંચનયોગ રચાય છે, રાધાકૃષ્ણ જેમ.”

આખ્યાન શિરોમણિ પ્રેમાનંદને રાજેશ પંડ્યા મહાકવિ તરીકે ઓળખાવે છે, પ્રેમાનંદે કાલિદાસની જેમ મહાકાવ્યો લખ્યાં નથી છતાં. કારણ કે પ્રેમાનંદે “રામાયણ, મહાભારત જેવાં મહાન કાવ્યોનાં કથાનકો ઉપરથી ગુજરાતીમાં આખ્યાનો લખ્યાં છે. એમાં એમની મહાકવિ જેવી સર્જકતા પ્રગટ થઈ છે. એ અર્થમાં પ્રેમાનંદને ગુજરાતીના મહાકવિ જરૂર કહી શકાય.” ત્યારબાદ પ્રેમાનંદની આખ્યાનકલા, પ્રસંગોના કથાન-વર્ણનની કુશળતા, જીવંત પાત્રાલેખન, રસનિરૂપણકલા, આખ્યાનોમાં પ્રગટતી ગુજરાતી સંસ્કૃતિ આદિમાં પ્રેમાનંદ કેવા બેજોડ છે એ ‘નળાખ્યાન’, ‘ચંદ્રહાસાખ્યાન’, ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’, ‘સુદામાચરિત્ર’, ‘મામેરું’, ‘ઓખાહરણ’ વગેરે આખ્યાનોને આધારે સ્પષ્ટ કરે છે, ને ‘આખું ગુજરાત જેને માટે ગર્વ લઈ શકે તેવા કવિ’ કહી પ્રેમાનંદનો મહિમા કરે છે.

ગુજરાતી કથાનાત્મક કવિતાના વિલક્ષણ સ્વરૂપ મનાતા પદ્યવાર્તાને ખેડનાર શામળને તેઓ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના એક સમર્થ વાર્તાકાર તરીકે ઓળખાવે છે. તેઓ શામળની ‘સિંહાસનબત્રીસી’, ‘વેતાળ પચીસી’ અને ‘પંચદંડ’ની વાર્તાઓની વિશેષતા કંઈક આવી રીતે આપણને બતાવે છે, “‘સિંહાસનબત્રીસી’ જેમ સાહસ-પરાક્રમની કથાઓ - એડવેન્ચર ટેલ્સ - છે તેમ ‘વેતાળ પચીસી’ સમસ્યાપ્રધાન કથાઓ - પ્રોબ્લેમ ટેલ્સ - છે. ‘વેતાળ પચીસી’ની વારતાઓનો પરિવેશ પણ હેરી પોટરની સિનેમા જેમ હોરર - ભયાનક - છે. જ્યારે ‘પંચદંડ’ની વારતાઓનું વાતાવરણ અદ્ભુત છે. એમાં વિક્રમ રાજાએ અનેક સાહસ કરી, ઉમયાદે પાસેથી ઊડણદંડ, રાક્ષસ પાસેથી અજિતદંડ, રત્નમંજરી પાસેથી અભયદંડ, બ્રાહ્મણકન્યા પાસેથી વિષહરદંડ અને કોચી કંદોયણ પાસેથી પ્રતાપદંડ એમ પાંચ દંડ પ્રાપ્ત કરી દેવદમની ઘાંચણને આપ્યા, તેની પાંચ અદ્ભુતરસિક વારતાઓ તે પંચદંડ.” ઉપરાંત ‘સૂડા બહોતેરી’, ‘નંદબત્રીસી’ જેવા ગુચ્છો અને નાયક નહીં, પણ નાયિકાનાં અપૂર્વ સાહસો, નારીપરાક્રમો આલેખતતી ‘મદનમોહના’ જેવી પદ્યવાર્તાઓમાં તથા છપ્પાઓમાં શામળ કેવી અપૂર્વ સર્જકતા દાખવે છે એ ટૂંકમાં પણ સચોટ રીતે વાચકના ગળે ઉતારે છે. વળી, આ પદ્યવાર્તાઓ દ્વારા શામળ ‘મધ્યકાળના ગુજરાતી જનસમુદાયને જીવનનામૂલ્યોની સમજ અને વ્યવહારનીતિનો બોધ આપવાનો કવિધર્મ બજાવે છે’ એ પણ ઉદાહરણસમેત નોંધે છે.

‘બંસીબોલના કવિ’ તરીકે જાણીતા દયારામને રાજેશ પંડ્યા, નરસિંહ-મીરાંથી શરૂ થયેલી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિકવિતાના છેલ્લા મહત્ત્વના કવિ તરીકે ઓળખાવે છે. દયારામે કૃષ્ણપ્રીતિનાં લખેલા પદો ‘ગરબી’ તરીકે પ્રખ્યાત છે. એ ગરબીઓની વિલક્ષણતા અને દયારામ કેવી રીતે ‘ગુજરાતની ગોપી’ તરીકે જાણીતા બન્યાં એ કંઈક આવી રીતે નોંધે છે, “દયારામની ગરબીઓમાં ભાવસંવેદનોની કળાત્મક અભિવ્યક્તિ થઈ છે એટલે આ ગરબીઓ ઊર્મિકાવ્ય જેવી સુંદર બની છે. દયારામની મોટાભાગની ગરબીઓ ગોપીના ઉદ્ધારરૂપે લખાઈ છે. થોડીક કૃષ્ણના ઉદ્ધારરૂપે તો કેટલીક ગોપી-કૃષ્ણના સંવાદરૂપે છે. આ સંવાદ કૃષ્ણ સિવાય, વાંસળી કે ઉદ્ધવ - અકુર કે પછી મધુકર સાથે પણ ચાલે છે. એને લીધે આ ગરબીઓની અભિવ્યક્તિ છટા આકર્ષક બની છે. ગોપીભાવની આવી હૃદયસ્પર્શી અભિવ્યક્તિને કારણે દયારામને ‘ગુજરાતની ગોપી’ તરીકેની ઓળખ મળી છે.” ત્યારબાદ દયારામની કેટલીક મહત્ત્વની ગરબીઓનો રસિક શ્રોતાને પરિચય કરાવે છે, ને એ ગરબીઓનું મહત્ત્વ પણ બતાવે છે, “(દયારામના) પદો એમની ગરબીઓ જેટલાં જ પ્રખ્યાત થયાં છે. છતાં ગરબીઓ તો ગરબીઓ જ છે. એની ધ્રુવપંક્તિઓ તાજગીસભર છે. ભાષા લલિતમધુર છે ને ગેયતા કામણગારી છે. એટલે તો ગુજરાતના નારીસમાજે, સદીઓથી, દયારામની ગરબીઓને કંઠમાં ઝિલી છે ને હૃદયમાં સંઘરી છે.” ને એટલે જ છેલ્લે તેઓ દયારામને માત્ર ભક્તકવિ કે પ્રણયકવિ નહીં, પણ રસકવિ તરીકે ઓળખાવે છે.

રહીમન કે રસખાન જેવા કવિનું મધ્યકાલીન ભારતીય ભક્તિકવિતામાં જેવું સ્થાન છે એવું ગુજરાતી ભક્તિકવિતામાં રાજેનું છે એમ કહી રાજેશ પંડ્યા, જન્મે મુસ્લિમ હોવા છતાં કૃષ્ણભક્તિનાં પદ રચનાર કવિ રાજેની કવિતાનો પણ કાવ્યમહિમા કરે છે. તેમના મતે રાજેની કવિતાનું કેન્દ્ર કૃષ્ણ છે. રાજે કૃષ્ણની બાળલીલા, દાણલીલા, રાસલીલા, શૃંગારક્રીડા, વિરહભાવ આદિ વિષયોને પદ, પદમાળા, સવૈયા, સાખી અને છપ્પા જેવાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં આલેખે છે, ને પોતાની પોતીકી મુદ્રા પ્રગટાવે છે એ બે-ચાર પદો દ્વારા સ્પષ્ટ કરે છે. એટલું જ નહીં, ભાવની ગહનતા, ભાષાની સરળતા અને અભિવ્યક્તિની સાદગી એ ત્રણ રાજેના સમગ્ર પદસર્જનનાં વિશેષ ગુણ છે એ કહેવાનું પણ તેઓ ચૂક્યા નથી.

તો કબીર પરંપરાના દાસી જીવણ પોતાને ‘સાહેબ’ કહેવડાવવાને બદલે ‘દાસ’ તરીકે ઓળખાવે છે, એમ કહી શા માટે ગુજરાતી જનસમૂહ દાસી જીવણને મીરાંનો સોરઠી અવતાર ગણે છે એ સોદાહરણ બતાવી આપે છે. સાથોસાથ દાસી જીવણના પદોમાં રહેલું કાવ્યસૌન્દર્ય અને એની રચનારીતિમાં એમણે દાખવેલો કસબ પણ ઉઘાડી આપે છે. વળી, દાસી જીવણ પદો અને રૂપકાત્મક ભજનરચનાઓમાં કેવી બળકટ ભાષા પ્રયોજે છે એ બતાવતા તેઓ નોંધે છે, “મધ્યકાલીન સંતકવિઓ જેમ અનુભવનું બળ ધરાવતા હતા તેમ અનુભવને વ્યક્ત કરવા માટે ભાષાનું બળ પણ ધરાવતા હતા. લોકજીવન ને લોકબોલીમાંથી આવું ભાષાબળ એમને મળ્યું છે. જે એમણે અનુભવને બળકટ રીતે વ્યક્ત કરવા બરાબર ખપે લગાડી જાણ્યું છે.” આમ, સાદી છતાં બળકટ રીતે અભિવ્યક્તિ કરનાર દાસી જીવણ ઈ. ૧૮૨૫ માં દિવાળીને દિવસે જીવતા સમાધિ લે છે!

લાડુદાન ગઢવી ઊર્ફે શ્રી રંગદાસ ઊર્ફે બ્રહ્માનંદ સ્વામીના સાહિત્યનું આચમન કરાવતા રાજેશ પંડ્યા જણાવે છે, કે સહજાનંદ સ્વામીના સંગને કારણે લાડુદાન ગઢવી રાજકવિ નહીં, ભક્તકવિ બને છે. એટલું જ નહીં, ભક્તકવિ બન્યા પછી સૌન્દર્યભક્તિ નહીં, ભક્તિસૌન્દર્ય જ એમનાં જીવનનું લક્ષ્ય બને છે. તેમને બ્રહ્માનંદ સ્વામીના પદો એની ‘ભાષાભાતો’ અને ‘લયભાતો’ને કારણે આકર્ષે છે, એટલું કહીને અટકી જતાં નથી પણ એ આકર્ષણ પાછળ કામ કરતી કવિકરામત પર પણ તેઓ પ્રકાશ પાડે છે. બ્રહ્માનંદ સ્વામીએ કૃષ્ણલીલાનાં પણ અનેક પદ લખ્યાં છે. જેમાં બાળલીલાથી રાસલીલા સુધીનો વિષયવ્યાપ જોવા મળે છે. એમાંના ‘મહીમંથન’ નામના પદનું તેઓ વિગતે રસપાન કરાવી, બ્રહ્માનંદના વિલક્ષણ કવિકર્મના કાવ્યચમત્કારો પણ બતાવી આપે છે. વળી, એમની રચનાઓમાં ચારણી શૈલીનો રહેલો પ્રભાવ અને એક સાંપ્રદાયિક કવિ તરીકે કરેલું લેખન પણ નોંધપાત્ર છે.

૨૯૯ અધ્યાયો અને લગભગ દસ હજાર કડીઓનો વિસ્તાર ધરાવતાં ‘રામાયણ’ની રચના કરનાર ગિરધર ‘મધ્યકાલીન ગુજરાતી રામાયણ પરંપરામાં છેલ્લા સ્તબકના કવિ છે છતાં ગુજરાતી રામાયણની પૂર્વપરંપરાને આત્મસાત કરીને રચના કરનારા કવિ છે’ એવો મત રાજેશ પંડ્યા ધરાવે છે. એટલું જ નહીં, મધ્યકાલીન ગુજરાતી રામાયણોમાં ગિરધરનું ‘રામાયણ’ જ સર્વજનપ્રિય છે એમ પણ તેઓ ઉમેરે છે. ‘રામાયણ’ રચવા માટે ગિરધર જે-જે કૃતિઓનો આધાર લે છે એનો પણ તેઓ નિર્દેશ કરે છે. ત્યારબાદ ગિરધરની બહુશ્રુતતા બતાવવાં, ‘સીતાજન્મનું કથાનક’, ‘રામસીતાના પ્રણયનું કથાનક’, અને ‘મંથરાના દ્વેષને લગતું કથાનક’ એ ત્રણ ઉદાહરણો આપણી સામે રજૂ કરે છે. આ ત્રણેય ઉદાહરણોમાં ગિરધરે મૂળ કથાનક કે લોકપ્રચલિત કથાનકમાં ફેરફારો કરી, નવાં અર્થઘટન સાથે પ્રસ્તુત કરી પોતાનો કસબ દાખવ્યો છે. તો ‘અહલ્યાઉદ્ધાર’ના કથાનકમાં પણ ગિરધર નારીસન્માનની ભાવના વ્યક્ત કરે છે. વળી, અસરકારક અને હૃદયવિદારક રસનિરૂપણને કારણે ગિરધરકૃત ‘રામાયણ’માંના ચરિત્રો એમને ‘માનવીય’ લાગે છે. ટૂંકમાં રાજેશ પંડ્યા આ અધિકરણમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગિરધરકૃત ‘રામાયણ’નું કેવું અદકેરું મહત્ત્વ રહેલું છે એ સ્પષ્ટ કરે છે.

ભારતીય સાહિત્યની સમૃદ્ધ મહાભારત પરંપરાના એક અગત્યના ગુજરાતી કવિ એટલે વ્યાસ વલ્લભ. ‘વલ્લભકૃત ‘મહાભારતની કથા’ એ ગુજરાતનું સર્વજનભોગ્ય મહાભારત કહી શકાય. એટલું જ નહીં, ગુજરાતી જનસમૂહમાં એના જેટલું બીજા કોઈ કવિનું મહાભારત લોકપ્રિય બન્યું નથી એમ રાજેશ પંડ્યાનું માનવું છે. વલ્લભના વેગવંત ધસમસતા કથાપ્રવાહમાં આપણે કેવી રીતે ખેંચાતા ને તણાતા જ જઈએ છીએ એ પણ સ્પષ્ટ કરે છે. તો ‘પ્રવાહી વેધકતા, લાઘવભરી રસિકતા અને તાદૃશ વર્ણનાત્મકતાને વલ્લભના કથાકથનની વિશેષતા’ ગણાવે છે. અન્ય કથાનકો પણ મૂળ મહાભારતમાં ન હોય તેવા ધાર્મિક-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભે ઘણાં મહત્ત્વના છે ને એમાંનાં પ્રાદેશિક વિશેષોને લીધે જ વિશેષ

આસ્વાદ્ય બન્યાં છે એમ તેમનું માનવું છે. અર્થાત્ અહીં ‘ગુજરાતી ભાષામાં અને એ ભાષા બોલનાર ગુજરાતી જનસમાજમાં વ્યાસ વલ્લભના મહાભારતની લોકપ્રિયતાનાં’ સાચાં કારણો આપણી સામે રજૂ કર્યાં છે.

રાજેશ પંડ્યા આ પુસ્તકમાં નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, અખો, શામળ, પ્રેમાનંદ કે દયારામ જેવા મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના જાણીતા કવિઓનો કાવ્ય મહિમા કરી અટકી ગયા નથી, પરંતુ લાવણ્યસમય, સમયસુંદર, યશોવિજયજી, રાજે, દાસી જીવણ, ગિરધર કે ‘મા પાવા તે ગઢથી ઊતર્યાં મહાકાળી રે...’ જેવા માતાજીના ગરબા લખનારા કવિ વલ્લભ ભટ્ટ સિવાયના ‘વૈશંપાયન એણી પેર ડોલ્યા સુણ જન્મેજય રાય, વિસ્તારી તુજને સંભળાવું મહાભારત મહિમા’ એવી કડીઓથી મહાભારતની ગેયકથા કરનાર વલ્લભરામ સૂરજરામ વ્યાસ એટલે કે વ્યાસ વલ્લભ જેવા ઓછા જાણીતા કવિઓની કાવ્યસૃષ્ટિનો પણ મહિમા કર્યો છે. એટલું જ નહીં, અઢારેય કવિઓના કાવ્યજગતમાં ઓળઘોળ કર્યા બાદ પરિશિષ્ટમાં એમની રચનાઓનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે તથા સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ, કર્તા-કૃતિ સૂચિ પણ મૂકી આપી છે, જે તેમની સાહિત્યપ્રીતિ અને નિષ્ઠાની સાહેદી પૂરે છે.

આમ, દરેક કવિની કવિપ્રતિભા કેવી છે, દરેક પોત-પોતાની રચનાઓમાં કેવો કાવ્યચમત્કાર કરે છે એનો પરિચય આ પુસ્તકમાં થાય છે. એમાં વિગતલક્ષીતા ઓછી અને કાવ્યસૌન્દર્યનો પરિચય વધુ થાય છે. એ કાવ્યસૌન્દર્યના પરિચયમાં જરાય વિદ્વતા કે ભારેખમ પરિભાષાઓનો ઉપયોગ કર્યો નથી, છતાં દરેક કવિનાં કાવ્યવિશેષ, કવિની ઊંચી કવિપ્રતિભા તથા એમનાં કવિકર્મના દરિયામાં ડૂબાડીને આપણને તરબોળ કરે છે જે તેમને એક સજ્જ, પરિપક્વ અભ્યાસી તરીકે સાબિત કરે છે. વળી, આ પુસ્તકમાં જે-જે કવિ વિષયક મૂળભૂત સામગ્રી ન મળી હોય તો અધિકરણને અંતે પોતે આ લેખ માટે જે પુસ્તક, સંશોધન-સંપાદનનો આધાર લીધો હોય એની માહિતી પણ અચૂક આપે છે, જે એમના પ્રામાણિકપણનાં ગુણને ઉજાગર કરે છે. ઉપરાંત ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં દરેક પ્રકરણની શરૂઆતે કોઈ કાવ્યપંક્તિ કે શ્લોક મૂકે છે, ને એમાં જે-તે પ્રકરણનો મર્મ રહેલો હોય છે. કંઈક એવી જ રીતે આ પુસ્તકમાં રાજેશ પંડ્યા દરેક અધિકરણને મથાળે જે કવિની ગોઠડી માંડે છે એ જ કવિની પંક્તિ મૂકી, કવિની કાવ્યપ્રતિભાનો સંકેત કરી એનાં કાવ્યજગતમાં પ્રવેશ કરાવે છે. ટૂંકમાં, મધ્યકાલીન કવિઓને સમજવાનો સમજાવવાનો એક આધુનિક કવિનો સ્તુત્ય પ્રયાસ આ પુસ્તકમાં જોઈ શકાય છે. આ પુસ્તકના લેખન-પ્રકાશન પાછળ રહેલાં કારણોને પણ તેઓ વિનમ્રભાવે રજૂ કરે છે, “પરથમ પહેલી વાત તો એ કે એક કવિ તરીકે હું મારી ભાષાના આ પૂર્વજ કવિઓ પાસે ગયો છું; નમ્રતાભેર, નતમસ્તક, એમણે મને ગુજરાતી ભાષા ને કવિતાની સમૃદ્ધિના દર્શન કરાવ્યાં છે, અપાર. બીજી વાત એ કે એક શિક્ષક તરીકે મેં આ કવિઓને વર્ગમાં ભણાવ્યાં છે; ને પરિસંવાદોમાં એમની કવિતા વિશે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં છે, પ્રસંગોપાત્ત. એટલે કવિતાપ્રીતિ અને અભ્યાસવૃત્તિ બંને આ માટે કારણભૂત ગણાય.” અંતે એટલું કહીશું કે, આવાં અને બીજા ઘણાં કારણોને લીધે એમણે જ કહ્યું છે એમ, એમની પાસેથી ‘મધ્યકાલીન જૈન કવિઓ’, ‘મધ્યકાલીન સંતકવિઓ’ અને અન્ય ઘણાં ઘણાં ગ્રંથો આપણને સાંપડે એવી આશા રાખીએ.

ડૉ. રાઘવ એચ. ભરવાડ
અધ્યાપક સહાયક,
ડી. એમ. પટેલ આર્ટ્સ એન્ડ એસ. એસ. પટેલ કોમર્સ કોલેજ,
મુ. પો. ઓડ,
તા. & જિ. આણંદ,
મો. 8866383433